

Çin'in Sincan Bölgesi'ndeki Bazı Türk Dillerine Ait Toponimler Üzerine

On *Toponyms* Belonging to Certain Turkic Languages in China's Xinjiang
Region

Aizhan Koibakova*
Abduselam Arvas**
Tolkyn Kalibekuly***

Öz

Dil bilimi, tarih, coğrafya gibi disiplinlerle ilişkili olan *toponimi* (yer adı bilimi) yüzyıldan uzun süredir bilim adamları için bir araştırma alanını teşkil ediyor. 1900'lü yıllarda Fransa'da başlayan *toponimi* çalışmaları Belçika, İsviçre, İtalya, İspanya, Portekiz ve Almanya'da devam etti. Daha sonra Slav ülkeleri tarafından *toponimi* araştırmaları sürdürüldü. Fin ve Macar bilim adamları da bu konuya yöneldi. Türkiye'de ise ilk olarak Fuad Köprülü, Nihal Atsız, Mehmet Şakir gibi araştırmacılar *toponim* (yer

Geliş tarihi (Received): 05-09-2024 Kabul tarihi (Accepted): 06-05-2025

* Doktora Öğrencisi, Al-Farabi Kazak Ulusal Üniversitesi Doğu Araştırmaları Bölümü Almatı-Kazakistan/ PhD. Stud. Al-Farabi Kazakh National University, Department of Oriental Studies. Ayzhan.k.s@gmail.com. ORCID ID: 0000-0002-5298-0667

** Prof. Dr., Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Halk Bilimi Bölümü. Ankara-Türkiye/Prof. Dr. Hacettepe University Faculty of Letters, Department of Turkish Folklore.abduselamarvas@hacettepe.edu.tr. ORCID ID: 0000-0002-7553-183X

*** Prof. Dr., Kazak Ablai Han Uluslararası İlişkiler ve Dünya Dilleri Üniversitesi Yabancı Filoloji Teorisi Bölümü. Almatı-Kazakistan/Prof. Dr., Kazakh Ablai Khan University of International Relations and World Languages, Department of Theory of Foreign Philology. tolkyn.kalibek@mail.ru. ORCID ID: 0000-0003-0188-4488

adı) hakkında çalışmalar yaptı. Ruslar yanı sıra Türk kökenli Sovyet bilim adamları da *toponimiye* ilişkin kitaplar yazdı. Mezkûr eserlerde Uygur *toponimlerine* yer verildi. Benzer şekilde, Türkiye’de yapılan bazı çalışmalarda da Doğu Türkistan’daki *toponimler* incelendi. Ancak Türkiye’de, buradaki *toponiminin* güncel durumunu ele alan bir araştırma bulunmuyor. Onun için çalışmamızda, Çin’in Doğu Türkistan bölgesindeki (Sincan Uygur Özerk Bölgesi) *toponimleri* ele aldık. Araştırma materyalini, literatür taramasına dayalı *toponimler* oluşturuyor. Literatür taramasında elde edilen malzeme hem eski Türkçe hem de Kazakça, Kırgızca, Uygurca gibi çağdaş Türk lehçelerine ait örnekler içeriyor. Bu incelemede Sincan Uygur Özerk Bölgesi’ndeki *toponimleri* yapı, anlam ve kültür açısından tasnif ettik. Araştırmada, bu temel tasnifin haricinde, Türk-Çin tarihî ilişkileri neticesinde bölgede ilk Türkçe *toponimlerin* oluşumuna kısaca değindik. Ayrıca Türk dillerine ait *toponimler* Çinceye dönüştürüldüğü için ortaya çıkan problemleri ifade ettik. Araştırmamız, Sincan Uygur Özerk Bölgesi’nin *toponomisine* ait güncel bir durum incelemesi olduğu için önem arz ediyor.

Anahtar sözcükler: Çin, Sincan, Türk dilleri, *toponimi*, *toponim*, *kültür*

Abstract

Toponymy (the science of place names), which is related to disciplines such as linguistics, history, and geography, has been a field of research to scientists for over a century. Toponymy research, which began in France in the 1900s, continued in Belgium, Switzerland, Italy, Spain, Portugal and Germany. Later, toponymic research was continued by the Slavic countries. Finnish and Hungarian scientists also addressed this issue. In Turkey, researchers such as Fuad Köprülü, Nihal Atsız, Mehmet Şakir first worked on *toponyms* (place names) too. Besides Russians, Soviet scientists of Turkic origin also wrote books on *toponymy*. In these works, Uyghur *toponyms* were included. Similarly, in some studies conducted in Turkey, *toponyms* in East Turkestan were examined. However, there is no research in Turkey that addresses the current situation of the *toponymy* here. Therefore, in our study, we examined the *toponyms* of East Turkestan region (Xinjiang Uyghur Autonomous Region). The research material consists of toponyms based on literature review. The material obtained in the literature review includes examples of both old Turkish and contemporary Turkic languages such as Kazakh, Kyrgyz and Uyghur. In this study, we classified the *toponyms* in Xinjiang Uyghur Autonomous Region in terms of structure, meaning and culture. In the research, apart from this basic classification, we briefly mentioned the formation of the first Turkic *toponyms* in the region as a result of old Turkish and Chinese historical relations. We also expressed the problems that arose when *toponyms* belonging to Turkic languages were converted into Chinese. Our research is important because it is a current situation study of the *toponymy* of the Xinjiang Uyghur Autonomous Region.

Keywords: China, Xinjiang, Turkic languages, *toponymy*, *toponym*, culture

Extended summary

Toponymy (the science of place names) has been drawing a significant attention in the scientific community for a long time. Scholars note that this discipline encompasses several sub-disciplines, such as *hydronymy*, *oronymy*, and *oikonymy*, all of which are crucial for

understanding *toponyms* (place names). These branches provide valuable data regarding the language, history, and culture of a nation. Therefore, *toponymy* has a direct relationship with sciences such as linguistics, geography and history. This discipline is generally defined as a science that examines place names, their origin, meaning, structure etc. In this sense, it can be said that *toponymy* reflects the geographical environment and natural ecology and it's a socio-cultural phenomenon that emerges in all areas of life. As a science, *toponymy* describes the totality of nature and humanity, recording the living conditions and activities of people in different parts of the world. A *toponym*, or place name, serves as a record of human history and the activities of people within nature. *Toponyms* emerge as the result of a deep historical accumulation and a rich cultural background. These data are therefore a form of cultural heritage, shaping and preserving people's unique understanding of particular natural and cultural environments.

There is a wide variety of languages across different continents of the world, whether geographically close or far apart. Because of this diversity, *toponyms* from foreign languages can seem mysterious and incomprehensible to people. If a particular place name exists in the language of a nation, it does not necessarily mean that the nation has a large population. Alternatively, it may suggest that the nation had local dominance or significant influence at some point in history. In general, even though many years have passed and ethnic groups have shifted or changed over time, place and water names that have been passed down from generation to generation often retain their original forms. Therefore, by analyzing *toponyms*, it is possible to gain insights into the history, culture, and uniqueness of a region from various perspectives.

In this article, the current situation of place names in some Turkic languages in the Xinjiang Uyghur Autonomous Region of the People's Republic of China is discussed. For this reason, the framework of the research has been outlined, the materials used have been mentioned, and brief information is provided about the relevant literature on the subject. The sources for this study include place name dictionaries, historical, linguistic, and ethnographic works, as well as scientific literature on place names. This study also briefly addresses the historical relations between the Turks and the Chinese, based on written sources. Additionally, an overview of the emergence of Turkic place names in the Xinjiang Uyghur Autonomous Region is presented. After this introduction, the article proceeds to the sections that form the core of the study.

In the first section, the structure and creation methods of Turkic *toponyms* are analyzed. For example, the following types of *toponyms* are considered: *simple toponyms* such as *grape* and *camel*, which are mostly nouns and do not contain suffixes; *compound toponyms* such as *Üşkent* and *Aksu*, which are formed by the combination of two words; and *derived toponyms* such as *Aktereksay* and *Burıltoğay*, which consist of two or more syllables. In the other section, it is noted that there are various semantic forms of Turkic *toponyms*. For example, these include *toponyms* related to settlements, rivers, lakes, religious institutions, urban structures, military structures, topography, etc. This section also mentions that proper nouns such as those referring to animals, plants, seasons, people, and colors will be examined in separate categories. Under the heading of cultural characteristics of Turkic language *toponyms*, the following idea is presented: societies create place names based on their history, knowledge, and cultural heritage. In this context, the old Turks created place names in nowadays territory of China in ancient times (BC. 200), and these *toponyms* originated from their lifestyle, understanding of their

world's perception and making sense. For example, the name of the city of *Urumchi* (Ulumuqi '乌鲁木齐), the administrative center of the Xinjiang Uyghur Autonomous Region, means "beautiful valley" in Mongolian. It has also been pointed out in the article that some problems arise when *toponyms* of Turkic languages origin are written in Chinese script or transliterated into Chinese. For example, *Altai*, meaning "golden mountain", holds significant linguistic, historical, and cultural meaning for all Turkic peoples. In contrast, the word *Aertaishan*, when translated into Chinese or written in Chinese script, has become completely meaningless to the Turkic peoples. The study also cites many similar *toponyms* related to the economy, such as those referring to agriculture, husbandry, farming, and mining.

This research has several important aims. The first aim is to make a lexical and semantic analysis of Turkic peoples' *toponyms* in Xinjiang Uyghur Autonomous Region of China. The second aim is to reveal the worldview and specificity of the Turkic peoples in this region. The third one is to provide new data about their mentality based on *toponyms*. In this context lexical, semantic and grammatical features of place names originating from Turkic languages were determined. Thus, the methods of their formation were identified, and a structural analysis was carried out about them. This analysis provided information about the culture and life of the Turkic peoples living in the region, such as Uyghurs, Kyrgyz and Kazakhs. Accordingly, it seems that *toponyms* contain extensive linguistic and background information about all kinds of historical, social, cultural events in the life of Turkic peoples.

As a result, this study classifies Turkic place names in East Turkestan based on their structural, semantic, and cultural characteristics, analyzing them according to this classification. Additionally, the study discusses the translation, transcription, and analysis of Turkic *toponyms* into Chinese, examining the structure and formation methods of these names. The interrelationships of various ethnic groups in China, particularly linguistic connections, are most clearly reflected in these place names. However, it has been observed that *toponyms* translated into Chinese have lost their original meaning, and new Chinese names have been introduced in their place. In short, Turkic *toponyms* have been systematically erased. Therefore, this study proposes that the Turkic *toponyms* in the Xinjiang Uyghur Autonomous Region be protected by UNESCO as a cultural heritage of humanity.

Giriş

Toponimi, kültürel dil bilimi yöntemlerini kullanarak yer adlarının etimolojisini, semantiğini ve tarihini inceleyen kapsamlı bir disiplindir. Temelde *toponim*lerin köken ve evrimini konu edinen bu disipline ait malzemeyi derinlemesine ve tüm cepheleriyle incelemek önem arz etmektedir. Zira *toponim*ler sadece coğrafya ve tarihle değil aynı zamanda ulus, dil, kültür gibi birçok unsurla yakından ilişkilidir. Aslına bakılırsa *toponiminin* bahsi geçen bilimlerle bağlamsal ilişkisi açıktır. Mesela *toponim*ler her zaman belirli bölgeleri, coğrafi yasaları ve kavramları temsil eder; bu yönüyle yer adları *coğrafya bilimine* aittir. Dil ile ifade bulan *toponimik* adlar bir millete ait kalıcı ve uzun ömürlü tarihî kayıtlar oldukları için *tarih* kategorisine dâhildir. *Toponim*ler genelde dile ait malzeme, özelde ise bir halkın dil yadigârları olduğu için *dil bilimi* kategorisine girer. Bu ilgilerinden ötürü yer adları coğrafyacılar tarafından *toponimi*, tarihçiler tarafından *tarih bilimi* çerçevesinde ele alınırken dilciler tarafından

dil bilimi kapsamında tahkik edilir. Söz konusu bilim dalları ise bir cepheden de olsa kültürle ilişkilidir. Kısaca, *toponimik* adların incelenmesi araştırmacıların dil, tarih ve coğrafya ile ilgili birçok önemli teorik problemi çözmesine yardımcı olduğu söylenebilir. Mesela Hasan Eren (2010: 13) Macaristan ile Romanya arasında Transilvanya konusunda yapılan tartışmalarda yer adlarının tanıklığına sıkça başvurulduğunu ifade etmiştir.

Eski çağlardan beri göçebe hayat tarzı yaşayan Türk halkları için de *toponimler* kültürel anlamda önemli bir faktör olmuştur. Zira Türkler yüzyıllar boyunca Asya'nın doğusundan batısına ve Avrupa'nın güneydoğusuna kadar uçsuz bucaksız bir alanda uzanan bölgelerde büyük devletler kurmuştur. Neticede onlar modern Rusya, Çin, Moğolistan, Hindistan, Pakistan, Afganistan, İran, Irak, Suriye, Arabistan ve başka birçok ülkeyi kapsayan engin topraklarda uzun süre yaşadığı ve bu coğrafyaları kendi dil malzemeleriyle adlandırdıkları için buralar Türkçe *toponimler* açısından oldukça zengindir. Mesela Türkler tarafından tarihî dönemlerde kullanılan “Takla” *toponimi* Çin'den Balkan Yarımadası'na kadar olan geniş bölgelerde yaygın olarak kullanılmış ve Uygurlardan Oğuzlara kadar birçok Türk kavmi yaşadıkları yerlere bu adı vermiştir. Çünkü icat edilen her adda bir milletin dünya görüşü, psikolojik durumu, gelenek ve görenekleri mevcuttur. Bu kapsamda Türkçe *toponimler onomastik* (özel ad) kavramlar açısından zengindir. Örneğin, *Oşağandı* toponimi ‘bol miktarda dededen var, hayvancılık için uygun değil’ ve *Terekti* ise ‘kavakların çok yetiştiği yer’ anlamına gelir. Aynı şekilde *Sulısay*, ‘vadide çok su’ olduğunu; *Taldısay*, ‘vadide çok sayıda söğüt ağacı’ bulunduğunu ve *Kamıstıbulak*, ‘pınarın yakınında çok sayıda sazlığın’ varlığını bildirmektedir. Yani her özel ad o mekânın benzersiz bir özelliğini ve topoğrafyasını doğru bir şekilde tavsif etmektedir. Bu da Türklerin yer-su adı oluştururken mantık ve bilimsel veri temelinde hareket ettiğini göstermektedir.

Bilindiği üzere Orta Asya topraklarının etnik yapısı çok çeşitlidir. Bugün Çin'in, Sincan Uygur Özerk Bölgesi olarak adlandırdığı Doğu Türkistan her biri kendi dilini konuşan 10'dan fazla halka ev sahipliği yapmaktadır. Burada Çincenin yanı sıra kadim zamanlardan beri Uygurca, Kazakça, Kırgızca gibi Türk lehçeleri veya Moğolca ve Şibe gibi akraba diller konuşulmaktadır. Bu uluslar Çin *toponimisinde* derin izler bırakmıştır. Bunların arasında Sincan topraklarında yaygın olan Türkçe *toponimler* özel bir yer tutmaktadır. Nitekim Çin'in Sincan Uygur Özerk Bölgesi'ndeki (Doğu Türkistan) *toponimlerin* çoğunun Türk dili kökenli olduğu Orta Çağ'a ait yazılı kaynaklardan bilinmektedir. İslamiyet'in bölgede yayılmasıyla birlikte Arapça-Farsça *toponimler*, yakın dönemlerde ise Çin hükümetinin politikalarından ötürü Çince *toponimler* bu bölgeye dâhil olmaya başlamıştır. Türkçe *toponimlerin* çoğu Çin hiyeroglif yazı sistemine aktarılmış, bir kısmı ise tahrif edilmiş ve *fonetik* ‘ses bilimsel’, *gramatik* ‘dil bilimsel’, *semantik* ‘anlam bilimsel’ ve *structural* ‘yapısal’ değişikliklere uğramıştır.

Türk *toponimisine* ilişkin yazılan birkaç çalışmaya¹ genel olarak değinmek literatür açısından faydalı olacaktır. Bu kapsamda Türk *onomastiğine* ilişkin ilk eserlerden biri Mahmud Kâşgarî'nin “Dîvânu Lugatî't-Türk” adlı eseridir. Bu eserde genel Türkçe kelimelerin yanı sıra Oğuz, Kıpçak, Kırgız, Uygur gibi Türk boylarına özgü kelimeler ile yalnızca belirli bir bölgede kullanılan lehçelere ait sözcükler de yer almaktadır. Ayrıca *antroponim* (kişi adları), *etnonim* (etnik adlar) ve *toponimlere* odaklanılması ve bunlar hakkında ayrıntılı bilgi verilmesi esere sadece bir sözlük değil aynı zamanda ansiklopedik bir değer kazandırmaktadır. O sebeple “Dîvânu Lugatî't-Türk” eserine Türk halklarının ansiklopedik rehberi denilse yanlış olmayacaktır.

Bu eserin haricinde Farabî, Birunî ve Dulati gibi meşhur âlimlerin eserlerinde Türkçe konuşan halkların *onomastiği* hakkında önemli bilgiler mevcuttur. Ayrıca başta Vasili V. Radloff, Vasilij V. Barthold, Grigoriy N. Potanin, Şokan Valihanov, Aleksandr N. Samoiloviç, Petr P. Semenov-Tyan-Şanskiy gibi tanınmış Türkologlar olmak üzere Eduard M. Murzayev, Evgeniy M. Pospelov gibi son dönem araştırmacıların Türk *onomastiği* hakkındaki çalışmaları da konuya ilişkin mühim eserlerdir. Meşhur Sinolog Nikita Y. Bıçurin'in 150 yıl önce yazdığı eserlerde Çin tarihi ve coğrafyası hakkında kapsamlı bilgiler bulunmaktadır. N. Y. Bıçurin'in transkripsiyonuna göre Hazar Denizi *Qinhai*, Aral Denizi *Vınanşa*, Issık Göl *Je-hay* ve *Tsing Çi* olarak yazılmıştır (Biyarov, 2012: 37).

Peter A. Boogberg, Çin'deki eski Moğolca *toponimlere* ilişkin yaptığı bir araştırmada MS. 976-983 yıllarında yazılan Song kayıtlarında, Çin İmparatorluğu'nun kuzeyinde Türkçe ve Moğolca kelimelerin transkripsiyonuna karşılık gelen pek çok yer adının bulunduğunu belirtmektedir. Mesela “Köle” nehri anlamına gelen Çince *Kuli* ‘库利’ *hidronimindeki* “kul” kelimesi Türk lehçelerinde “köle” kelimesine karşılık gelmektedir. Benzer şekilde, Yinchuan (bugünkü Shaanxi Eyaleti) topraklarında *Kutuo* ‘库图’ (eski Çince “Kuo da”) nehri vardır. Bu, akrabalık anlamına gelen Moğolca *kuda* ‘dünür’ kelimesinin transkripsiyonudur, yani evlenen iki gencin akrabaları birbirlerine dünür olurlar. Bu nehrin adından, Çin ve Türk boyları arasında kız alıp verme ilişkileri olduğu anlaşılmaktadır (Boodberg, 1956: 407).

Türk *onomastik* alanının incelenmesi, Türk dili konuşan tüm ülkelerde gelişmiştir. Özellikle Türkiye, Kazakistan, Kırgızistan, Türkmenistan, Azerbaycan, Başkurdistan gibi ülkelerde bilimsel ve teorik çalışmaların sayısı son zamanlarda artmıştır. Mesela 2009 yılında Tayipjan Okap ve İsmadil Şuken tarafından yazılan “Sincan'daki Yer-Su İsimleri Sözlüğü” (Okap ve Şuken, 2009) adlı eser Urumçi'de yayımlanmıştır. Gene, Kazakistan'da Sincan yer adlarına ilişkin bir referans kitap ile bir sözlük yayımlanmıştır. 2024 yılında yayınlanan “A Guide to the Names of Settlements Inhabited by Kazakhs in China” adlı eserde yerleşim yerlerinin adları Çince olarak verilmiş ve Kazak Kiril alfabesiyle, Kazak Latin grafikleri ve Arap harfleriyle sunulmuştur (Kalibekuly, 2024). Bu eserde şehir, ilçe, kasaba ve köy adları İngilizce, Rusça ve Kazakça olarak aktarılmıştır. 2024'te yayınlanan “The Chinese-Kazakh-English Dictionary of Xinjiang Settlements' Names” adlı sözlük de Sincan'daki il, ilçe, bölge, şehir, kasaba ve köylerin Çince, Kazakça ve İngilizce adlarını içermektedir (Kalibekuly vd., 2024). Türk boylarının *toponimisine* ilişkin çok sayıda araştırma olmasına rağmen çalışmamız Sincan Uygur Özerk Bölgesi'ne odaklanmıştır.

Bu bağlamda, çalışmanın araştırma malzemesini başta Sincan Uygur Özerk Bölgesi olmak üzere Çin topraklarında bulunan ve bu bölgelerin *toponimi* sözlüklerinde yer alan Türkçe kökenli *toponimler* oluşturmaktadır. Araştırmanın metodunu ise dil bilimsel yöntemler teşkil etmektedir. Çalışmada kullanılan malzeme yapısal, anlamsal ve kültürel açıdan tasnif edilerek incelenmiştir. Bu, Türkçe *toponimlerin* anlam gruplarını sistemleştirmeye ve analiz etmeye olanak sağlamıştır. Yapılan tasnif sistemiyle ise Türk *toponimik* adlarının oluşumuna ait genel ilkeler belirlenmiştir. Karşılaştırmalı yöntemle *toponimlerin* çeşitli anlamları açıklanmış, betimleyici yöntem ise *toponimlerin* toplanmasını, sistemleştirilmesini ve tanımlanmasını mümkün kılmıştır. Belirtilen yöntemler çerçevesinde Sincan'daki yer adlarını incelemenden önce bölgede Türkçe *toponimlerin* ilk oluşum evresi hakkında kısaca bilgi vermek yararlı olacaktır.

1. Türk-Çin ilişkileri ve Türk diline ait toponimlerin bölgede oluşumu

Tarihî kaynaklardan hareketle Türklerin, Çinlilerle yakın bağlarının olduğu söylenmektedir. Nitekim “History of Zhou of the Northern Dynasties” (*Zhoushu* ‘周书’), “History of the Northern Dynasties” (*Beishi* ‘北史’), “History of the Sui Dynasty” (*Suishu* ‘隋书’), “Book of Han” (*Hanshu* ‘汉书’) gibi Çin hanedanlarının kroniklerinde eski Türk boyları ve tarihi hakkında bilgiler bulunmaktadır. Bu tarihî kaynaklarda Türk dilini konuşan halkların, Tanrı Dağları’nın Orta bölgesinde *Muharip Devletler Döneminin* (MÖ 481-220) sonundan itibaren yaşadığı yazılmaktadır (Ekrem, 1997: 1016).

Niu Ruji’ye göre Türkler, Han Hanedanlığı döneminde Tyanşan Dağları’nın kuzey eteklerinden batıya ve Tyanşan Dağları’nın güney eteklerinden Tarım Havzası’nın doğu ucuna doğru ilerlemiş, Tang Hanedanlığı döneminde ise batıya doğru, Tyanşan Dağları’nın kuzey ve güney bölgeleriyle Tarım Havzası’nın batı ucuna kadar olan bölgelere doğru genişlemiştir. Onlar, Song Hanedanlığı döneminde Tarım Havzası’nın kıyı bölgelerinde yaşamışlardır. Sui Tang Hanedanlığı döneminde Batı Türk Kağanlığı (552-657) tüm batı bölgelerini fethetmiş, böylelikle bu bölgelerdeki etnik grupların ve dillerin durumunda değişiklikler olmuş ve Türkleşme süreci yaşanmıştır (Ruji, 1994: 21).

Bu süreçler Karahanlı Devleti’nin kurulmasını büyük ölçüde hızlandırmıştır. O tarihten itibaren Sincan bölgesindeki Türkçe toponimlerin sayısı artmış, özellikle Tarım havzasındaki vahaların, Sincan’daki dağların, nehir ve göllerin adları Türkçeleştirilmiştir. Sincan topraklarında Türk dilini konuşan halklara ait toponimik adların yaygın oluşunu “Modern Sincan toponimisindeki en güçlü ufuk Türkçedir” cümlesiyle vurgulayan E. M. Murzayev tarafından da doğrulanmaktadır (Murzayev, 1974: 271). Türklerin, Çin ile ilişkileri özellikle İpek Yolu üzerindeki ticaret yoluyla gelişmiştir. Nitekim Türkçe toponimlerin Büyük İpek Yolu’nun yönünü ve güzergâhını belirleyen noktalar olduğuna inanmak için elde sağlam nedenler var. Bu güzergâhın önemli durak yerlerini *Uçturfan* ‘Uqturpan/Uçturpan’, *Turfan* ‘Turpan’, *Altay*, *Tarım* ‘Tarım’, *Taklamakan*, *Yarkent* ‘Yarkant’, *Kaşgar* ‘Kaşgar’, *Kuşar* ‘Kuqa’ vb. gibi şehirler teşkil etmektedir. Bu nedenle Kazakistan, Orta Asya ve Sibirya bölgelerindeki eski etnik adlar ve toponimlerle ilgili tarihsel veriler Çin kayıtlarında aranmalıdır.

Antik çağlardan beri Çin ile Batı halkları arasındaki ticaret, kültür ve dillerin önemli bir buluşma noktası olan *İli*, Sincan Uygur Özerk Bölgesi’nin batısındaki İli Vadisi’nde yer alan birçok etnik gruptan oluşan bir bölgedir. *İli*, antik çağlardan beri adını İli Nehri’nden almıştır. *İli* kelimesi Moğolcadaki açık, net anlamına gelen “il, ila” kelimesine yakındır. İli Nehri’nin kaynağı, Çin’deki Tekes ve Kunes nehirlerinin birleştiği yerdedir ve Kazakistan’daki Balkaş Gölü’ne akar. Han Hanedanlığı döneminde *İli* Nehri, *Yilie* ‘伊列’ adı altında “Han Kayıtlarında” *Hanshu* ‘汉书’ olarak kaydedilmişse de daha sonraları *Yili* ‘伊丽’, *Yici* ‘亦刺’, *Yilie* ‘亦列’, *Yili* ‘益离’ olarak tercüme edilmiş ve farklı hiyerogliflerle yazılmıştır. *İli* adı, Çing Hanedanlığı döneminde resmî olarak *Yili* ‘伊犁’ şeklinde onaylanmıştır.

Mahmud Kâşgarî, “İla/İle bir nehrin adıdır. Bu nehir Türk ülkelerinin Ceyhun’u olarak kabul edilir. Bugün Orta Asya’da Amuderya olarak bilinen nehrin eski adı Ceyhun’dur” diye belirtmiştir (Kâşgarî, 1997: 121). Bu nehrin adının anlamı hakkında Kazak bilim adamları; “İsim iki bileşenden oluşuyor: i+la. *İ* kelimesinin Türkçede ‘nem’, ‘su’ anlamlarında da kullanıldığı bilinmektedir. İsmi ikinci unsuru olan *-la* ise eski ve çağdaş Türk lehçelerinde isme eklenen

ve yeni bir kelime oluşturan verimsiz bir sonektir” (Abdirahmanov, 1975: 202) ve “İle isminin eski Türkçedeki *yel* veya *yil* köküyle ilişkili olduğu söylenebilir, anlamsal olarak *jelek/espe* kelimelerine yakındır” (Koyşıbayev, 1967: 245) şeklinde farklı yorumlarda bulunmuşlardır.

2. Türk diline ait toponimlerin yapısı ve oluşturulma yöntemleri

Türk dilinde *yer adları*, yapısal karakter sistemine göre *basit*, *birleşik* ve *türemiş* şeklinde oluşturulur. *Basit toponimler* çoğunlukla isimlerden oluşur ve ek içermez: *bulak*, *üzüm*, *deve* vb. gibi. *Birleşik toponimlere* de şu örnekler verilebilir: *Üşkent*, *Aksu*, *Karabulak*, *Sorköl*. *Türemiş toponimik* adlar ise iki veya daha fazla heceden oluşur: *Akterekşay*, *Burıltoğay*, *Karabulğın*, *Jeksenbibazar*, *Taşkorğan*, *Şağantoğay* vb.

Yer adları yapılırken *-ıl*, *-dl*, *-tl*, *-lİK*, *-dlk*, *-tlk*, *-gAn*, *-kAn*, *-şİ*, *-şİl* son ekleri eklenir: Jılandı kasabası *Yılähuzhen* ‘伊拉湖镇’, Zekti kasabası *Zeketai* ‘则克台’, Taldı kasabası *Taledezhen* ‘塔勒德镇’, Almalı kasabası *Alemalezhen* ‘阿勒玛勒镇’, Kujırtı Munğıl ulusal köyü *Hujierte-menggu minzuxiang* ‘呼吉尔特蒙古民族乡’, Tikenlik kasabası *Tieganlikezhen* ‘铁千里克镇’, Tograklık köyü *Tuogelakelekexiang* ‘托格拉克勒克乡’, Koramlık köyü *Kulamulekexiang* ‘库拉木勒克乡’, Tağarşı kasabası *Tahaqizhen* ‘塔哈其镇’ vb. *Yer adının* yapısının değişiminde bu eklerin özel bir yeri vardır. *Türemiş yer adlarını* oluşturmaya yönelik yapım eklerinin ve bağlaçların varlığı dilin iç yasasıyla doğrudan bağlantılı olan doğal bir olgudur (Januzak, 2007: 51).

Çin’deki Türk diline ait *toponimlerin* yapısı esas olarak Türk lehçelerine özgü kurallara tekabül etmektedir. Cümle biçimindeki *toponimler*, Türkçe *yer adlarının* ayırt edici özelliğidir. İsveçli bilim adamı Gunnar Jarring (1961: 8) Orta Asya’nın coğrafi adlarıyla ilgili makalesinde özellikle bu yer adlarına odaklanır. O, *Kulan öldi* ‘geyik öldü’, *Palta tüsti* ‘balta düştü’ ve *Kabak iskan* ‘kabak asan’ gibi yer adlarını “öznesi ve yüklemi olan tam cümlelerden oluşan toponimler” olarak adlandırıyor. Böyle karmaşık bir yapıya sahip *toponimler* Kazakistan topraklarında da bulunur. Kızılorda bölgesindeki bir adanın ve koruma alanının adı olan ve ‘geri dönüşü olmayan yer’ anlamına gelen *Barsakelmes* aynı mantıkla oluşmuş bir örnektir.

Yer adı oluşturma yöntemleri genellikle kullanıldıkları dile bağlıdır. Örneğin Avrupa dilleri ve Türk lehçeleri coğrafi ad oluşturmak için son ekleri, ekleri ve bağlaçları kullanırken, Çince *toponimler* için yer adı oluşturmada bu tür yöntemleri yoktur. Bunun nedeni, Çincenin morfolojik özelliklerinin çoğunlukla bulunmaması, tamamen farklı formattaki dillere ait olmasıdır. Doğayısıyla coğrafi adların oluşumu ve bağlanması tamamen kelime yerleştirme sırasına bağlıdır.

3. Türk dilinde toponimlerin anlamsal grupları

Çince *toponimler* ekseriyetle genel ve özel ad olmak üzere iki bölümden oluşur. Örneğin, *Şangay* şehrinin *Shanghaişi* ‘上海市’ adında, “*Şangay*” özel ve “*şehir*” ise genel addır. Oysa Türk lehçelerinde *toponimler* çok farklı anlamsal biçimlere sahiptir. Bu açıdan araştırmacılar, Türk lehçelerine ait *toponimlerin* genel adını çeşitli türlere ayırmaktadır. Bu genel adların başında coğrafi ve idarî adlar gelmekte ve birçok alt türleri içermektedir. Bunların bazılarını aşağıda sıralayabiliriz.

- i) Yerleşim birimlerine dair genel adlar: şehir (*shi* ‘市’), kasaba (*zhen* ‘镇’), il (*qu* ‘区’), ilçe (*xian* ‘县’), bölge (*shiqu* ‘示区’), sosyal alan (*she* ‘社’), köy (*xiang* ‘乡’), kışlak (*cun* ‘村’), sokak (*jiehang* ‘街行’), yol (*lu* ‘路’), sınır (*jingchang* ‘境场’) vb.

- ii) Nehirler, göller, dağlar ve yamaçlarla ilgili genel adlar: dağ (*shan* ‘山’), nehir, derya (*he* ‘河’), göl (*hu* ‘湖’), zirve, doruk (*feng* ‘峰’), bulak (*quan* ‘泉’), kuyu (*jing* ‘井’), ada (*dao* ‘岛’) vb.
- iii) Dinî kurum ve yerlerin genel adları: *kilise, mezar, cami* vb.
- iv) Kentsel inşaatla ilgili genel adlar: *kapı, köprü* vb.
- v) Askerî ve ticarî alanlarla ilgili genel adlar: *saray, durak* vb.
- vi) Toprak ve topoğrafya ile ilgili genel adlar: *arazi, kum, bataklık, taşlık, orman, koru, bahçe, kavak, çam, deve diken* vb.

Özel veya benzersiz adlar da çeşitli kategorilere bölünebilir ve bunlara örnek verilebilir:

- i) Rakamlarla birleştirilmiş *toponimler*: *bir, iki, dört, yedi, on, dokuz* vb.
- ii) Hayvan adları: *tavşan, balık, kurt, keçi, at, leopar, deve* vb.
- iii) Bitki adları (*fitotonim*): *buğday, üzüm, iğde, çiçek* vb.
- iv) Yıldızlar, mevsimler: *yıldız, ay, yaz, kış, bulut, yağmur* vb.
- v) Kişi adları (*antropotonim*): *Barat, Tolkın, Ahun, Niyaz, Memat* vb.
- vi) Renk adları: *beyaz, mavi, siyah, gri, ala, sarı* vb.

Türk lehçelerinde *toponimler* kısmen birkaç anlamsal gruba ayrılabilir. Bunlar görünüş ve hava durumu, nehirlerin, göllerin, suların büyüklüğü ve tadı, bitki ve hayvan adlarının yanı sıra tür adları, renkler ve sayılar, maden kaynaklarının adları ve topoğrafya ile ilgili kelimelerden oluşan yer adlarıdır. Mesela bitki adlarından meydana gelen *toponimler* bu bölgede bulunan söğüt, kavak, sazlık, ağaç, çam, karaağaç, erik, böğürtlen, pelin, kamış, ardıc ağacı, huş ağacı, hanımeli, elma vb. kelimelerin birleştirilmesiyle oluşturulan yer adlarıdır. Meyve, bitki, ağaç adlarından oluşan *toponimlere* şu iki örnek verilebilir: Almalı (*Alemalecun* ‘阿勒玛勒村’) ‘elmanın çok yetiştiği yer’; İğdeli (*Jidielecun* ‘吉迭勒村’) ‘iğdenin bol olduğu yer’. Hayvan, böcek ve kuş adlarından yapılan *yer adlarına* ‘zootoponim’ dair örnekler de çoktur: Maraltı (*Mareletecun* ‘玛热勒特村’) ‘geyikli yer’, Bakalı (*Bahalekecun* ‘巴喀勒克村’) ‘kurbağası çok olan yer’, Jilantıl (*Zhilantilecun* ‘直兰提勒村’) ‘yılan dili’, Şoşkatübek (*Qiaoshekatubiekecun* ‘乔什喀吐别克村’) ‘domuz yarımadası’, Botamoyın (*Botamuyincun* ‘博塔莫音村’) ‘bot boynu’. Topografya ile ilgili *toponimlere* de birkaç örnek vermek mümkündür: Takırtöbe (*Takeertubiekecun* ‘塔克尔吐别克村’) ‘kel tepe’, Sorbulak (*Xiaoerbulakezhen* ‘肖尔布拉克镇’) ‘tuz kaynağı’, Tastoğan (*Tasituogancun* ‘塔斯托干村’) ‘taş gölet’, Saz (*Sazicun* ‘萨孜村’) ‘kil’.

Türkçede renk bildiren sözcüklere ait *toponimler* de yer adı oluşturmada etkindir. Başka deyişle renk anlamı taşıyan sıfatlar (*beyaz, kırmızı, siyah, mavi*) Türk lehçelerindeki yer adlarında daha yaygın kullanılmıştır. Bunların birden fazla anlama sahip olanları da vardır. Renk adları ve sıfatlar genellikle *toponimlerin* ilk hecesinde görülür. Onların temel anlamları renk olup geri kalanı onlardan türeyen yan veya mecaz anlamlardır. Nitekim Berdibek Biyarov bu hususta şunları dile getirmiştir: “Sıfatların yer adlarında sıklıkla görülmesi iki farklı durumdan kaynaklanmaktadır. Birincisi, sıfatlar tek başına olduklarında tam bir anlam taşımadıklarından, bir sonraki kelimeye bağlanma eğilimindedirler (çoğunlukla adlara eklenirler); ikincisi, coğrafi nesneleri birbirinden ayırırken renkler genellikle ayırt edici bir işaret olarak seçilmektedir” (Biyarov, 2012: 156).

Genel olarak Türk *onomastiğinde* renklerle ilgili sözcükler özel bir yere sahiptir. Bu tür adlar bazı durumlarda coğrafi nesnenin doğal rengiyle ilgiliyken, bazı durumlarda ise rengi ifade eden kelimelerin kutsal anlamı ön plana çıkmaktadır. Renk şemasını ifade eden keli-

meler aynı zamanda mekân ve zaman bilgisinin dilsel birimlerine aittir (Bayımbetova, 2011: 12). Bu kapsamda *ak*, *kara* ve *gök* renkleri en yoğun kullanılan kelimelerdir. Türk dünya görüşüne göre “ak” sözcüğü, doğuyu ve güneyi temsil etmenin yanı sıra her türlü iyiliğin simgesi olarak kabul edilir. “Sincan Yer-Su İsimleri Sözlüğü” (Okap ve Şuken, 2009) adlı eserde “ak” kelimesinin yer aldığı 366 mekân adı bulunmaktadır. Eserde “ak” kelimesiyle ilişkili olan *toponim*lerden bazıları şöyledir: *Aktogay* köyü (*Aketuohaixiang* ‘阿克托海乡’), *Akjar* köyü (*Akeyaxiang* ‘阿克雅乡’), *Aksaray* köyü (*Akesalayixiang* ‘阿克萨拉伊乡’), *Akbuzaw* nehri (*Akebuzaohe* ‘阿克布早河’), *Akkümis* gölü (*Akekumusixihu* ‘阿克库木希湖’), *Akkoltuk* köyü (*Akekuoteke* ‘阿克阔勒特克’) vb.

“Kara” kelimesi Uygurcada *geniş*, *ulu*, *saf* gibi anlamlara gelirken Kazakçada daha farklı ve derin manalar içerebilmektedir. Örneğin Kazak dünya görüşünde “kara” sözcüğü rengin yanı sıra *kutsal*, *ulu*, *mübarek* anlamlarını da taşımaktadır. “Kara” kelimesinin kutsal mecazî anlamı yer adlarına da yansımıştır. Nitekim Kazak *toponiminde* *Karataw* (şehir, dağ ve köy adları), *Karakum* (çöl), *Karağandı* (şehir) ve *hidroniminde* de *Karasor* (göl), *Karajulğa* (nehir), *Karasu* (nehir), *Karatal* (nehir), *Karakengir* (nehir) gibi adlar mevcuttur. “Kara” kelimesiyle oluşturulmuş *toponimler*, modern Çin yer adlarında da oldukça yaygındır: *Karamaylı* şehri (*Halamayishi* ‘图像玛依市’), *Karatal* köyü (*Halataxiang* ‘哈拉塔乡’), *Karakaş* ilçesi (*Moyushi* ‘墨玉县’), *Karakol* gölü (*Kalakulihu* ‘卡拉库里湖’), *Karasay* köyü (*Kaersaixiang* ‘卡尔赛乡’), *Karasu* köyü (*Kalasuxiang* ‘图度苏乡’), *Karajide* (*Kalajigedai* ‘喀拉吉格代’), *Karatoğay* (*Halatuohai* ‘喀拉托海’) vb. Bunların tamamının Türk ve Moğol dillerinden türediği bilinmektedir. “Sincan Yer-Su İsimleri Sözlüğü”nde (Okap ve Şuken, 2009) “kara” kelimesinin yer aldığı 425 yerleşim adı bulunmaktadır.

Niu Ruzhen ise Sincan *toponimlerinde* *kara* ‘喀拉’ kelimesini içeren 410 yer adının bulunduğunu belirtmektedir (Ruzhen, 1984: 144). Bu kelime sadece modern adlarda değil, aynı zamanda tarihî koleksiyonlarda da bulunmaktadır ve *hala* ‘哈喇’, *kela* ‘喀拉’, *hala* ‘喀拉’ şeklinde başka varyantları da yazılmıştır. Günümüz Turfan ilçesinde bulunan *Karakoja* (*Halahezha* ‘喀拉和卓’) “Altın Tarih” (*Jinshi* ‘金史’), “Güneye Seyahat Kayıtları” (*Nanyouji* ‘南游记’) isimli kitaplarda “*Xizhou*” (*Hezhou* ‘和州’) olarak tercüme edilmiştir. “Yuan Tarihi”nde ise “*Xihuozhou*” (*Yuanshi* ‘元史’), (*Hacehuozhou* ‘哈刺火州’) ve “*Xizihuozhou*” (*Hecehuozhou* ‘合刺火州’) olarak çevrilmiştir.

Eski Türk yazıtlarında *mavinin* (kök/gök) çok eski zamanlardan beri Türk halkının en sevdiği renk olduğu görülmektedir. Göçebe halklar için *mavi* (kök/gök) kelimesi kutsaldır çünkü *mavi* gökyüzü, ilkbahar, yaz ve sığırların beslendiği zaman ile ilişkilendirilir. Kışın sert geçmesinden zayıf düşen sığırlara, bahar geldiğinde “Hayvanların ağzı *kökke* (göge) ulaştı” diyen Kazaklar, bitkinin yeşil rengine de “kök” demiştir. Çin topraklarında Türk dilinden geçen ve “kök” kelimesiyle birleştirilen *toponimler* sıkça bulunur. Onlar genellikle bitki ve yeşillik anlamına gelir. *Köksu* Köyü (*Kekesuxiang* ‘科克苏乡’), *Kökterek* Köyü (*Kehetierekexiang* ‘科柯铁热克乡’), *Kokyar* (Kokjar) Köyü (*Kekeyaxiang* ‘柯克亚乡’), *Kökboyın* (Kökmoyın) su deposu (*Kekebuyunshuiku* ‘科克布运水库’), *Köktal* Köyü (*Keketalecun* ‘科克塔勒村’), *Kökdale* sığır çiftliği (*Kekedalamuyecun* ‘可克达拉牧业村’), *Köktobe* kışlağı (*Keketuobiecun* ‘平克托别村’) vb. “Xinjiang Yer Adları Sözlüğü” (*Xinjiang diming cishi* ‘新疆地名词识’) (Okap ve Şuken, 2009) “kök” sözcük birimiyle 148 yerleşim adı içermektedir.

Bu üç temel renk haricinde başka renklerle kurulan *toponimler* de mevcuttur. “Sincan Yer-Su İsimleri Sözlüğü” (Okap ve Şuken, 2009) adlı eser “kıızıl” sözcük birimiyle 200, “sarı” kelimesi ile 29 yer adı içerir. “Kızıl/kırmızı” sözcük birimi ile ilişkili *toponimler* şunlardır: Kızıljinğıl kışlağı (*Kezilejengelecun* ‘克孜勒金格勒村’), Kızılbel kışlağı (*Kexilebielecun* ‘克孜勒别勒村’), Kızılkabak kışlağı (*Kezilehabakecun* ‘克孜勒喀巴克村’), Kızıltas kışlağı (*Keziletasicun* ‘克孜勒别勒村’) vb. “Sarı” sözcük birimi ile ilişkili *toponimlere* örnekler ise şöyledir: Sarşoka kışlağı (*Saerqiaohecun* ‘萨尔乔克村’), Sarıözek kışlağı (*Saerwuzেকেcun* ‘萨尔乌泽克村’), Sarıkamıs kışlağı (*Saerhamusicun* ‘萨尔喀木斯村’), Sarıkobi kışlağı (*Saerruobucun* ‘萨阿尔布村’), Sarıkum kışlağı (*Saerhumucun* ‘萨尔胡木村’) vb.

Aynı eserde *boz* rengiyle ilgili ise şu örnekler var: *Boz* kışlağı (*Bozicun* ‘博孜村’), *Boz-dak* kasabası (*Bozidakezhen* ‘博孜达克镇’), *Boztal* kışlağı (*Bozitalecun* ‘博孜塔勒村’). *Konır* ‘kahverengi’ rengiyle ilgili *Konırdön* kışlağı (*Kuonuerduncun* ‘尔尔墩村’), *küren* ‘bordo’ rengine ilişkin *Kurentöbe* kışlağı (*Kuluntuobiecun* ‘库伦托别村’) ve *ala* için *Alakır* dağı (*Alakeshan* ‘阿拉克尔山’), *Alahak* nehri (*Alahakeshan* ‘阿拉哈克河’), *Alasay* (*Alasayi* ‘阿拉萨依’), *Alatas* (*Alatasi* ‘阿拉塔斯’), *Alataw* (*Alataoshan* ‘阿拉套山’) *toponimleri* tespit edilmiştir (Okap ve Şuken, 2009). Türkçe yer adları arasında *ak*, *kara*, *kök*, *kızıl*, *konır*, *küren*, *boz*, *ala* gibi renk anlamı taşıyan sıfatların yanı sıra *yeni*, *uzun*, *karlı*, *tuzluk*, *dabasun* ‘tuzlu’, *açık* ‘acı’, *kuruk* ‘kuru’, *çöl* ‘çöllük’, *saylık* ‘kayalık’, *batpaktı* ‘çamurlu’, *kamıstı* ‘sazlık’, *taldı* ‘söğütlü’, *sulu* gibi başka sıfatlar da mevcuttur.

Toponimler aracılığıyla belirli bir yerin doğal coğrafi durumu, ekonomisi, tarihi, siyaseti, kültürü ve gelenekleri hakkında bilgi edinilebilir. Genel olarak *toponimler* yalnızca coğrafi çevreyi değil aynı zamanda toplum ile coğrafi çevre arasındaki bağlantıyı da temsil eder. Yer adlarının seçimi ve belirlenmesi doğal coğrafi koşullara, insanın ekonomik faaliyetinin doğasına ve kültürel özelliklere bağlıdır. Örneğin, Türkçe yer adlarının en yaygın olduğu Sincan bölgesinin doğal çevresi ve ekolojik özellikleri, oradaki “su ve ot için yaşayan” eski göçebe grupların ve Sincan’ın güneyindeki çiftçi gruplarının çeşitli vahalara dağılma özelliklerine ve yaşam koşullarına yol açmıştır. “Suyun olduğu yerde vaha vardır, vahanın olduğu yerde insan faaliyeti vardır” denebilir. Bu nedenle “su” ile ilgili kelimelerin yer adı olarak kullanılması gayet olağandır.

Sincan su kıtlığı çeken bir bölge olmasına rağmen burada “su” ile ilgili pek çok Türkçe yer adı bulunmaktadır. Onlar *su*, *göl*, *derya*, *bulak*, *kuyu* kelimeleri ile birleştirilmiştir. Bu *toponimler* şehir, köy, kışlak adlarının yanı sıra tamamen suyla ilgili *hidronimlerin* de adıdır. “Su” kelimesiyle ilişkili *toponimlere* şu örnekler verilebilir: *Aksu* şehri (*Akesushi* ‘阿克苏市’), *Karasu* (*Halasu* ‘喀拉苏’), *Kızılsu* (*Kezilesu* ‘柯孜勒苏’), *Yamansu* (*Yamansu* ‘雅满苏’) vb. “Göl” kelimesiyle ilişkili *toponimler* ise şunlardır: *Çonköl* (*Qiongkulexiang* ‘琼库勒乡’), *Aynagöl* (*Anakulexiang* ‘阿纳库勒乡’), *Aygöl* (*Ayinhexiang* ‘阿音柯乡’), *Akgöl* (*Akekulehu* ‘阿克库勒湖’), *Bargöl* kışlağı (*Balikunzhen* ‘巴里坤镇’) vb. “Bulak” kelimesine ilişkin *toponimleri* ise *Uzunbulak* köyü (*Wuzunbulakexiang* ‘乌尊布拉克乡’), *Sarıbulak* (*Saerbulake* ‘萨尔布拉克’), *Karabulak* (*Halabulake* ‘哈拉布拉克乡’), *Aykinbulak* (*Aikenbulake* ‘艾肯布拉克’), *Aynabulak* kışlağı (*Ayinabulake* ‘阿依纳布拉克村’), *Bulaksu* (*Bulakesuxiang* ‘布拉克苏乡’), *Kayındıbulak* (*Hayingdebulake* ‘喀英得布拉克’), *Bayınbulak* (*Bayinbulake* ‘巴音布拉克’), *Bulakbaşı* kışlağı (*Bulakebeixicun* ‘布拉克贝希村’) şeklinde sıralamak mümkündür (Kalibekuly, 2024: 58).

4. Türk diline ait toponimlerin kültürel özellikleri

Toplular *yer adlarını* sahip olduğu bilgi, birikim ve kültür temelinde meydana getirmektedir. Bugünkü Çin topraklarında Türklerin geçmişte ortaya koyduğu *toponimler* de onların yaşam tarzından, dünyayı algılayış ve anlamlandırma anlayışından kaynaklanmıştır. Bu bağlamda bazı coğrafi adlar ekonomik hayatla doğrudan ilgilidir. Buna ilişkin olarak tarım ve hayvancılıkla ilgili birçok *toponimik* ad vardır. Örneğin, Sincan Uygur Özerk Bölgesi'nin idarî merkezi olan Urumçi (*Ulumuqi* ‘乌鲁木齐’) şehrinin adı Moğolcada “güzel vadi” anlamına gelir. Altay Dağı (*Aertaishan* ‘阿泰山’) ise Türk dilindeki “*Altıntağ*, *Altıntaw*” *oriniminin* Çinceye çevirisi “altın maden dağı” anlamına gelen, yani adını maden yataklarından alan yer adlarına aittir. Altay, “*altın dağ*” anlamına gelir. Türk halklarının altın beşiği olarak kabul edilen Altay bölgesi her ne kadar Kazakistan, Moğolistan, Çin ve Rusya olmak üzere dört ülkenin sınırlarından geçse de dağın dört tarafında yaşayan asıl nüfus Kazaklar da dâhil olmak üzere Türk halklarıdır.

Gene, *Karamaylı* ‘kara yağı’ şehri “petrolün çıktığı yer” anlamına geliyor. *Tuzdığöl*, adından da anlaşılacağı üzere, adını zengin tuz yatağından alıyor; Toksun ilçesindeki *Kumış* şehrinde antik çağlarda gümüş üretimi yapılmıştır. *Kumış* Uygur dilinde “gümüş” anlamına gelir ve Kumış’ın ana faaliyet alanı tarımdır. Doğu Türkistan’da benzer şekilde *Mıs* ‘bakır’ kışlağı (*Misicun* ‘米斯村’), *Munaylı* ‘petrollü’ yeni kışlağı (*Shuishuixincun* ‘水水新村’), *Akkümis* ‘beyaz’ kışlağı (*Ahekumusicun* ‘阿合库木斯村’), *Altın Köyü* (*Aletengxiang* ‘阿勒腾乡’) gibi *toponimler* de vardır. Bunun nedeni, Sincan Uygur Özerk Bölgesi’nin zengin cevher rezervlerine sahip olması ve içerisinde 138’den fazla cevher türünü barındırmasıdır. Bunlardan 26’sı Çin rezervleri açısından ilk 5 sırada yer alıyor. Altay’ın altınları, safirleri ve incileri dünyaca ünlüdür. Ayrıca Sincan’da bol miktarda petrol, doğal gaz, kömür, petrol taşı ve turba rezervleri bulunmaktadır. Türkler, tam da bu özelliklerden hareketle söz konusu coğrafyada böyle *yer adlarını* oluşturmuştur.

Türk halklarının geleneklerini, değerlerini, estetik zevklerini ve refahını ifade eden *toponimler*, oradaki halkın gelişmesinin ve refahının bir göstergesidir. Örneğin Uygurlar bahçe yetiştirme konusunda çok bilgilidir, bu nedenle Sincan’ın güneyinde “bahçe, bahçesi” sözcükleriyle adlandırılan birçok yer vardır. Kazak ve Uygur lehçelerinde “bak” kelimesi “bağ, bahçe” anlamına gelir, bu da meyve açısından Türk dilinin zengin olduğu anlamına gelir: *Arslanbağı* kasabası (*Asilanbagexiang* ‘阿斯兰巴格乡’), *Samalbağı* kasabası (*Samalebagexiang* ‘夏马勒巴格乡’), *Dauletbağı* kasabası (*Duolaitibagexiang* ‘多来提巴格乡’), *Nurbağı* kasabası (*Nuerbagexiang* ‘努尔巴格乡’), *Janabak* kasabası (*Yinbagexiang* ‘英巴格乡’), *Saybağı* caddesi (*Sayibagelu* ‘萨依巴格路’) vb. “Avat/auat” (*Awati* ‘阿瓦提’) sözcüğü ise Uygur ve Kazak lehçelerinde “güzelleştirmek, çiçeklendirmek” anlamına gelir: *Gül Avat* ilçesi (*Guleawatexiang* ‘古勒阿瓦提乡’), *Bay Avat* ilçesi (*Bayiawatixiang* ‘巴依阿瓦提乡’), *Jana (yeni) Avat* ilçesi (*Yingawatixiang* ‘英阿瓦提乡’), *Kos (çift) Avat* ilçesi (*Hexiaawatixiang* ‘和夏阿瓦提乡’) vb. (Kalibekuly, 2024: 102).

Netice olarak *yer adlarının* genel kültürel çağrışımları vardır. Türkçe *toponimler* ise Çin’deki Türk halklarının bölgesel, kültürel özelliklerini ortaya koymaktadır. Bunlardan Çin’in Sincan bölgesindeki Türk halklarının entegrasyonu, farklı dönemlerdeki sosyal ve politik kavramları, yerel ürünler ve maden yatakları, yerel doğal çevre, coğrafi özellikler ve bitki örtüsü hakkında birçok bilgi edinmek mümkündür. Ayrıca Türk halklarının göç tarihi, refah, barış, birlik ve huzurlu yaşam koşulları için dua eden insanların psikolojisi de Türk yer adlarına yansımıştır.

5. Türk diline ait toponimlerin Çinceye çevirisinde baş gösteren problemler

Çin Hükümeti, yakın zamanda Doğu Türkistan'da Uygur açılımı adı altında bölgenin kimlik dokusuna yönelik dil, din, kültür ve demografik yapısını değiştirme politikası uygulamaya başlamıştır (Ekrem, 2011: 66; Acar ve Bulut, 2021: 19). Bundan hareketle Türk diline ait yer adları Çinceye çevrilmekte ve çeviride orijinal adlar Çincenin fonemlerine uyarlanmaktadır. Örneğin *Altay*, bütün Türkler için anlamlı bir sözcükken Çinceye çevrilmiş hâli olan *Aertaishan* anlamsızdır. Yani mevcut toponimler farklı biçimler alarak aslından uzaklaşmakta ve yavaşça Türkçeden kopmaktadır. Doğu Türkistan hariç hiçbir Türk devletinin Çin alfabesini/dilini bilmemesi ise Çin dil politikasının bölgede Türk dili ve kültürü için çok vahim sonuçlar doğuracağı öngürülebilir. Nitekim İ. Ahmet Aydemir (2023: 350) Çincenin etkisiyle Uygurca ve Salarcada fonetik ve morfosentaktik değişimler meydana geldiğini belirtmiştir.

Bazı Türk toponimleri eski çağlardan beri kullanılıyor olsa da zamanla çeşitli değişikliklere uğramış, bazıları genişlemiş bazıları kısalmıştır. Bu olgu genellikle siyasi merkezlerin veya idari birimlerin değişmesiyle ilişkilidir. Örneğin 10. yüzyıldan beri varlığını sürdüren *Kaş/Kaşgar* (*hashi/hashiheer* ‘喀什’/‘喀什噶尔’) şeklindeki yer adıyla sadece Kaşgar kenti değil, Kaşgar'ı çevreleyen ilçeler de adlandırılmıştır. Aynı zamanda bu ad, Kızılsu Kırgız Özerk Bölgesi'ndeki birçok ilçe ve şehri de kapsıyordu. Şimdilerde Kaşgar (*Hashi* ‘喀什’) adı yalnızca şehrin (*Hashishi* ‘喀什市’/ Kaşgar şehri) ve bölgenin (*Hashidiq* ‘喀什地区’/ Kaşgar ili) adını ifade etmektedir. Benzer şekilde *Turpan* (*Tulufan* ‘吐鲁番’) şeklindeki yer adı da literatürde 10. yüzyılın ilk yarısında ortaya çıkmıştır. Onun Çince adı (*Huierban* ‘灰尔班’) 1276 yılındaki belgelerde bulunmuş, daha sonra *Tuerfan* ‘土尔番’, *Tulufan* ‘土鲁蕃’ olarak tercüme edilmiş adları da keşfedilmiştir. Bu yer adı başlangıçta “Huizhou Şehri” (bugünkü *Gaochang* ‘高昌’/ Karahoja) ve “Yar şehri” (bugünkü *Jiaohe* ‘交河’) yani Tang Hanedanlığındaki *Anli* şehri (bugünkü *Yingsha*) arasında bulunan bir kenti belirtmek için kullanılmış, daha sonra *Piçan* (Uygurca *Pichan*) ile *Toksun*'u ekleyerek yavaş yavaş bölge ve havza adı hâline gelmiştir (Ruzhen, 1984: 145).

Türk diline ait yer adlarının çoğu Çinceye aktarıldığında fonetik değişikliklere uğramış, anlam ve ses özelliklerini kaybetmiştir. Buna; *Altai* – *Aletai*, *Barköl* – *Balikun*, *Turpan* – *Tulufan*, *Bestöbe* – *Biesituobie*, *Sarkamı* – *Sa'erkamusi*, *Akbeldeu* – *Akebielidou* vb. örnekleri göstermek mümkündür. Bu, coğrafi adların başka bir dilin alfabeleriyle verilmesi sırasında karşılaşılan değişimlerdir. Bazı yer adlarının Çinceye çevrilmesinde kısaltma veya kelime ekleme yöntemleri kullanılmış, genellikle sadece ilk ses veya ilk hece korunmuştur. Örneğin Kaşgar *Kaş* (*Kashi* ‘喀什’), Uçturfan *Uç* (*Wushi* ‘乌什’) olmuştur. Bazı yer adlarının Çince versiyonu ortaya çıktığı için iki farklı ismin birlikte kullanıldığı durumlar da vardır: Bögür İlçesi, Çince *Luntai* (*Luntaixian* ‘轮台县’); Çöçek (şehir), Çince *Tacheng* (*Tachengshi* ‘塔城市’); Toqsu, Çince *Xinhe* ‘新和’; Uçturfan, Çince *Wushi* ‘五什’; Gulca (bölge), Çince *Yining* (*Yiningxian* ‘伊宁县’); Alatau (şehir), Çince *Alashankou* (*Alashankoushi* ‘阿拉山口市’) vb. (Ruji, 1995: 97).

Çin'de, birçok etnik grupta ortak olan eski toponimik adların çoğu doğrudan çeviride kullanılmaktadır. Bu toponimlerin fonetik biçimleri Çince ve azınlık dillerinde benzerdir: *Korğas*, *Huo'erguosi* ‘霍尔果斯’; *Şapşal*, *Shabusha'er* ‘察布查尔’; *Tanbalı*, *Tangbula* ‘唐布拉克’; *Araltöbe*, *Alaletuobie* ‘阿拉勒托别’; *Teriskeytau*, *Tie'ersikaitao* ‘铁尔斯开依套’; *Kabanbay*, *Habanbayi* ‘喀班巴依’ gibi. Bu yer adlarının anlamsal yönüne değinmek faydalı olur. *Korğas* Moğolcada “deve ve koyunun kurutulmuş gübresi/tezeği” ve “içi çökmüş geçit” anlamlarına

gelir. Kazak lehçesinde *Tanbalı* “*tamgalar/semboller yazılı taş*” anlamına gelir. *Turpanjuzi*, Uygur lehçesinden geliyor ve yüzlerce Turpanlının yaşadığı yeri bildirir. *Muzart*, Kazakçada “*buz donmuş zirve, buzdağı*” anlamına geliyor. *Araltöbe* Kazakçada “*ada gibi tepe*” manasına geliyor; Kazak lehçesinde *Teriskeytau* “*gölgeli dağ*” anlamına gelirken, *Kabanbay* ise Kazak halkının bir bahadırının adıdır. *Tacheng* ‘塔城’ adındaki 塔 ‘ta’, Kazak lehçesinde *Tarbagatay* toponiminin transkripsiyonlu ve kısaltılmış adıdır ve asıl anlamı “*dağ faresi çok olan topraklar*”dır (Zhao, 2003: 65). Bu yer adlarının anlamı, kelimenin kökeninin türediği millet dışında başka milletlerin temsilcileri tarafından bilinmemektedir. Buna karşın bu değişimler yer adlarının anlamsız hâle gelmesine ve zamanla unutulmasına da yol açmaktadır.

İki kelimenin birleşmesiyle oluşmuş birleşik *toponimler* de vardır. Onlar genellikle idari bölgeleri belirtmek için kullanılır. Örneğin, *Karabulak* köyü (*Kalabulake* ‘卡拉卜拉克’) Kazakçada “*kara kaynak/bulak*”; *Han Taniri* zirvesi (*Hantenggeli* ‘汗腾格里’) Kazakça ve Uygurcada “*dağların kralı, hanı*”; *Temirlik* nehri (*Tiemuerleke* ‘铁木尔勒克’) Kazakça ve Uygurcada “*demirli*” anlamına gelir. *Kas* veya *Kaş* (*Kashi* ‘喀什’), *İli*’nin başındaki en büyük üç nehirde biridir. Diğer ikisinin şimdiki adları Tekes ve Kunes’tir. Hotan’da *Örinkaş* (Yorünkaş, Ak kaş) ve *Karakaş* adında iki nehir vardır. *Karakaş* Nehri’nin Çince adı “Kara Yeşim” anlamına gelen *Moyu* ‘墨玉’dur. Aslında Hotan bölgesi antik çağlardan beri, yukarıda adı geçen iki nehrin taşarak bu taşları getirdiği yeşim üretimiyle tanınmaktadır. Benzer şekilde Kaşkar/Kaşgar (*Hashiheer* ‘喀什噶尔’) *toponimi* de eski zamanlardan gelen bir addır. Kaşkar adının anlamı konusunda bilim insanları farklı açıklamalar yapmaktadır. E. Murzayev, Kaş’ın “yeşim”, kar veya gar’ın “dağ, taş”, Kaşkar’ın ise “yeşim taşı, yeşim dağı” anlamına geldiğini söylüyor (Murzayev, 1974: 289). Kazakçada kırmızı tuğlaya “kış” denir. Eski Kazakçada ise “has, kas, kaş” kelimeleri “has, gerçek, çok, çok fazla, aşırı” ve ayrıca lehçe sözcüğü olarak kas “çim, otlak alan” anlamına gelmektedir (Ibrayim vd., 2011: 537). Kazakçada bununla ilgili bir atasözü bulunur: “Has yürük attı kusur olmaz / Has güzelde kusur olmaz”. Kazak lehçesinde “kas” kelimesi herhangi bir kelimeyle birleştirilemez. Sadece birkaç kelimeyle birleştirilir ve “benzersiz”, “üstün”, “mükemmel” anlamlarında kullanılır. Eski Türk dilinde kas kelimesi “temiz”, “saf” anlamında kullanılırdı: has gümüş, saf gümüş (Radloff, 1893: 106). Böylece bütün bu tarifler kelimenin anlamsal cephesine atıfta bulunmaktadır, denebilir.

Sonuç

Dilin kendisi kadar eski olan *toponimiye*, bir ülke veya milletin tarihi ile kültürünü anlatan ansiklopedi denilse yanlış olmayacaktır. Zira *toponimik* adlar sadece basit coğrafi terimler olmayıp, zengin bir sosyal tarihe ve ulusal-kültürel içeriğe sahiptir. *Toponimi* tarihi, ayrıca toplumdaki her siyasî ve ekonomik değişimin, o toplumun *toponimler* sistemi üzerinde derin bir iz bırakmıştır. Bu kapsamda Türk diline ait yer adlarının bir coğrafyada tarihî süreçte değişimini etkileyen önemli faktörlerden biri Türk devletlerinin ve imparatorluklarının kuruluş ve refah dönemlerinde bu *toponimlerin* yeni biçimsel ve anlamsal özellikler kazanmasıdır. Türk halklarının başka devlet ve imparatorluklara dâhil olduğu dönemlerde ise bu *toponimler* belirli siyasî, ideolojik veya dinî sebeplerden dolayı değiştirilmiş ve yerine yeni adlar verilmiştir. Bunlar Çin topraklarındaki yer adlarında, özellikle de Sincan Uygur Özerk Bölgesi’nde, çok açık bir biçimde görülmektedir.

Türk diline ait yer adlarının yapısal, anlamsal ve kültürel analizi çok mühim bir mevzu-
dur. Bunun temel sebebi Türkçe *toponim*lerin anlam biliminin karmaşık bilgiler içermesidir.
Bunlar, herhangi bir *toponimik* ismin etimolojisinin doğru anlaşılmasına, yer adlarının olu-
şum biçiminin bilinmesine, nadir olan veya hiç kullanılmayan, yalnızca yer adı sözlüğünde
korunan *toponim*lerin tanımlanmasına katkıda bulunmaktadır. *Toponim*lerin anlam bilimi,
hem bahsedilen belirli nesneler hakkında yeterli bilgi sağlamakta hem de insanın o yerle
olan ilişkisini ve buraya verilen adı göstermekte ve belirlemektedir. Bu nedenle belirli bir yer
adının anlamının ortaya çıkarılması ve belirlenmesi sürecinde yapısal, anlamsal ve kültürel
sınıflandırma etkili bir yöntemidir.

Bu çalışmada, yapılan incelemeler neticesinde Türk diline ait yer adlarının yapısal, anlam-
sal ve kültürel analizi yoluyla bazı sonuçlara ulaşılmıştır. Bunların ilki renklerin Türk halkla-
rının hayatında kutsal oldukları için büyük önem taşımasıdır. Üstelik eski Türklerin geçmişte
renklere ve sayılara karşı geliştirdiği özel tutumundan ötürü genel olarak bütün modern Türk
lehçelerinde günümüzde de yer adlarının oluşturulmasında hem renkler hem sayılar korunmuş-
tur. Bununla birlikte *toponimik* adlar, coğrafi bir nesnenin sosyal ve siyasî değerlendirmesinden
etkilenebilir. Çin topraklarındaki Türk lehçelerine ait *toponim*ler sisteminden üç farklı dil dışı
durum göze çarpmaktadır. Birincisi, Türk boylarının hâkimiyeti sırasında Türkçe yer adları-
nın artış eğilimidir. Bu, yüzyıllardan günümüze ulaşan yer adlarından açıkça görülmektedir.
İkincisi, Çinli yetkililerin politikası nedeniyle yerel ulusal *toponim*lerin değiştirilmesi veya
asimilasyonudur. Bu da canlı olarak müşahade edilmektedir. Üçüncüsü, Çince ve Türk dilinin
farklılık ve yapısal özelliklerinden dolayı Türkçe yer adlarının fonetik (ses) değişime uğraması-
dır. Bu ise Türklere ait *toponim*lerin hızla yok olmasına ve bir milletin kültürünün ortadan kalk-
masına neden olmaktadır. Onun için yer adlarının somut olmayan kültürel miras bağlamında
UNESCO'ya müracaat edilerek korunma altına alınması gerektiğini düşünüyoruz.

Notlar

- 1 Bütün *toponimik* çalışmalardan bahsetmek makalenin sınırlarını aşacağı için burada bazı çalışmaların adını
anmakla yetindik.

Araştırma ve yayın etiği beyanı: Bu makale, orijinal veriler temelinde hazırlanmış özgün bir araştırma
makalesidir. Daha önce hiçbir yerde yayımlanmamış olup başka bir yere yayımlanmak üzere gönderil-
memiştir. Yazarlar, araştırma sürecinde etik ilkelere ve kurallara uymuştur.

Yazarların katkı düzeyleri: Birinci Yazar %40, İkinci Yazar %30, Üçüncü Yazar %30.

Etik komite onayı: Çalışmada etik kurul iznine gerek yoktur.

Finansal destek: Çalışmada finansal destek alınmamıştır.

Çıkar çatışması: Çalışmada potansiyel çıkar çatışması bulunmamaktadır.

Research and publication ethics statement: This article constitutes an original research paper based
on original data. It has neither been published previously nor submitted for publication elsewhere. The
author has adhered to ethical principles and guidelines throughout the research process.

Authors' contributions: First Author 40%, Second Author 30%, Third Author 30%.

Ethics committee approval: Ethical committee approval is not required for this study.

Financial support: No financial support was obtained for this research.

Conflict of interest: There are no potential conflicts of interest related to this study.

Kaynakça

- Abdirahmanov, A. (1975). *Toponimika jane etimologiya*. Ğılım.
- Acar, H., Bulut, S. (2021). Çin'in Doğu Türkistan politikasının uluslararası topluma yansımaları. *Barış Araştırmaları ve Çatışma Çözümleri Dergisi*, 9(1), 1-42.
- Aydemir, İ.A. (2023). Çin'de Türk dil ilişkileri. *Türkbilig*, 46, 347-356.
- Bayımbetova, R. (2011). VII-IX. ğasır Türki jazbalarında ğer-su atauları. *Türkologiya*, 6, 10-13.
- Biyarov, B. (2012). *Jer-su attarının sözjasamdık ülgileri*. Memlekettik Tildi Damıtuv İnstitutı.
- Ekrem, E. (2011). *Çin'in Orta Asya politikaları*. Ahmet Yesevi Üniversitesi.
- Ekrem, N.H. (1997). Çin kaynaklarına göre milattan önceki Türklerin yurdu. *Erdem*, 9(27), 1013-1032.
- Eren, H. (2010). *Yer adlarımızın dili*. Türk Dil Kurumu.
- Ibrayim, A., Janabekova, A., Rısbegenova, K. jane tağı baskaları. (2011). *Kazak adebi tilinin sözdiğı*. 9-tom (On bes tomдық)Til Bilimi İnstitutı.
- Januzak, T. (2007). *Kazak onomastikası. Atawlar Sırı 3*. Dayk-Press.
- Jarring, G. (1961). *Some notes on Central Asian Turkic place names*. Geological Institutions of the University of Uppsala.
- Kalibekulı, T. (2024). *Kıtaydağı Kazaktar konıstanğan eldi meken atawlarının anıktamalığı*. Adebıyet.
- Kalibekulı, T., Tursınalı, J., Nurjaubek, A. jane tağı baskaları. (2024). *Şınjandağı eldi meken atawlarının Kıtayşa-Kazakşa-Ağılşınşa sözdiğı*. Adebıyet.
- Koyşıbayev, Y. (1967). *Osnovnyye tipi toponimov Semireçiya*. Avto-ref. diss. kand. filol. nauk.
- Mahmud Kâşgarı. (1997). *Türık sözdiğı*. 1-tom. HANT.
- Murzayev, E. (1974). *Oçerki toponymiki*. Mısl.
- Ruji, N. (1994). Cultural perspective in Xinjiang place names. *Journal of Xinjiang University* (Philosophy and Social Sciences Edition), 20-25.
- Ruzhen, N. (1984). Analysis of the word 'Kala' in Xinjiang place names. *Xinjiang Social Sciences*, 4, 144-146.
- Boodberg, P.A. (1956). An early Mongolian toponym. *Harvard Journal of Asiatic Studies*, 19(3/4), 407-408.
- Radloff, V. (1893). *Opıt slovaryı Turkskih nareçiy*. 2-tom, 2-çast. Tipografiya İmparatorskoy Akademiyı Nauk.
- Okap, T., Şuken, İ. (2009). *Şınjan jer-su attarı sözdiğı*. Şınjan Halık Baspası.
- Zhao, J. (2003). Linguistic exploration to Xinjiang multilingual geographical names. *Journal of Shihezi University (Philosophy and Social Science)*, 3(4), 144-146.

Bu eser Creative Commons Atıf 4.0 Uluslararası Lisansı ile lisanslanmıştır.

(This work is licensed under a Creative Commons Attribution 4.0 International License).